

ПРОБЛЕМАТИКА ПОВНОВАЖЕНЬ СУДУ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ЩОДО САМОСТІЙНОГО ВИЗНАЧЕННЯ СПОСОБУ ЗАХИСТУ У СВІТЛІ ПРАВОЗАСТОСОВНИХ ВИСНОВКІВ ВЕРХОВНОГО СУДУ

Шевченко М.В.,
*доктор філософії у галузі права,
старший викладач кафедри
публічного та приватного права,
Університет митної справи та фінансів
ORCID: 0000-0002-6708-016X*

Шевченко М.В. Проблематика повноважень суду у цивільному процесі щодо самостійного визначення способу захисту у світлі правозастосовних висновків Верховного Суду.

У світлі призначення цивільного судочинства забезпечувати ефективний захист порушених прав та з урахуванням покладеного на суд обов'язку, зберігаючи об'єктивність і неупередженість, сприяти учасникам судового процесу в реалізації ними їх прав, суд згідно з принципом «суд знає закони» має не лише самостійно визначати природу спірних правовідносин та норми права, які підлягають застосуванню для установлення прав та обов'язків їх учасників, а має ще й приводити позовні вимоги у відповідність до усталеного у судовій практиці розуміння належного способу захисту з точки зору спроможності забезпечити відновлення прав позивача якомога більш повним та швидким чином у межах результату (правових наслідків у вигляді виникнення, зміни або припинення правовідносин), за досягненням якого позивач звернувся до суду. Відмова у позові у зв'язку з неправильним формулюванням його предмету є проявом надмірного процесуального формалізму, а також вона призводить всупереч процесуальній економії до штучного подвоєння судових проваджень з приводу одного й того самого спору про право, не забезпечуючи досягнення будь-якого позитивного ефекту, через що такий підхід є несумісним із метою цивільного судочинства та не має допускатись. Формулювання позовних вимог, в основі яких лежать ті чи інші способи захисту є складовими елементами правового аспекту позову, через що вони цілком закономірно охоплюються сферою дії принципу «суд знає закони». Разом з тим, ініціативне втручання суду у визначені позивачем позовні вимоги має супроводжуватись його процесуальними діями та рішеннями для дотримання принципів об'єктивності й неупередженості суду, диспозитивності цивільного судочинства та змагальності його сторін. Серед іншого, відповідачеві має забезпечуватись можливість подати пояснення та докази у зв'язку зі зміною (коригуванням) судом предмету позову, про яку сторін у справі суд має завчасно повідомити під час підготовчого провадження або розгляду справи по суті. Для більш передбачуваного застосування принципу «суд знає закони» в усіх його аспектах, у тому числі його конкретні вимоги, підстави та способи його застосування, мають бути урегульовані у процесуальному законі.

Ключові слова: висновки Верховного Суду щодо застосування норм права, ефективність захисту прав у цивільному процесі, зміна предмету позову (способу захисту) судом, повноваження суду, принцип «суд знає закони», принцип диспозитивності.

Shevchenko M.V. Problematic aspects of judicial powers to determine the civil remedy in light of the case-law of the Supreme Court of Ukraine.

In the light of the purpose of civil justice to provide effective protection of violated rights and taking into account the duty assigned to Ukrainian courts to assist parties in exercising their rights (while maintaining the objectivity and impartiality of the court), the court according to the principle 'the court knows the law', must not only independently determine the nature of dispute and the law that is to be applied to establish the rights and obligations of the participants, but also bring the claims of a

lawsuit (the remedy) into line with the understanding established in judicial practice of the appropriate method of defense from the point of view of the ability to ensure the restoration of the plaintiff's rights as fully and quickly as possible and within the limits of the result (legal consequences in the form of emergence, change or termination of legal relations), for the achievement of which the plaintiff appealed to the court. Refusal of a lawsuit due to the incorrect wording of its subject matter is a manifestation of excessive formalism, and it also leads, contrary to procedural economy, to an artificial duplication of legal proceedings regarding the same legal dispute, without any positive effect, due to which such an approach is incompatible with the purpose of civil proceedings and should not be allowed. The wording of claims, which are based on certain methods of protection, are constituent elements of the legal aspect of the claim, due to which they are quite naturally covered by the scope of the principle 'the court knows the law'. At the same time, the proactive intervention of the court with the claims defined by the plaintiff must be accompanied by its procedural actions and decisions in order to comply with the principles of objectivity and impartiality of the court, the dispositive nature of civil proceedings and the adversarial nature of its parties. Among other things, the defendant must be provided with the opportunity to submit explanations and evidence in connection with the change (correction) of the subject of the lawsuit by the court, about which the court must notify the parties in the case in advance during the preparatory proceedings or consideration of the case on the merits. For a more predictable application of the principle 'the court knows the laws' in all its aspects, including its specific requirements, grounds and methods of its application, should be regulated in the procedural law.

Key words: efficiency of judicial protection in civil proceedings, 'jura novit curia' principle, legal opinions of the Supreme Court of Ukraine, modification of the subject of the lawsuit (legal remedy), powers of the court, principle of dispositiveness.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Відшукування оптимального балансу між ефективністю захисту прав у цивільному процесі та диспозитивністю як основоположною властивістю цивільного процесу є повсякчасним багатоаспектним викликом, відповідь на який відображається у нормах процесуального права або в судовій практиці прецедентного або квазі-прецедентного характеру. Зокрема, особливе значення для одночасного забезпечення якомога більш повного й швидкого поновлення судом порушених прав та об'єктивності й неупередженості суду під час розгляду ним справи є правильне вирішення питання про наявність та межі повноважень суду у цивільному процесі щодо самостійного визначення способу захисту з відступом від обраних позивачем формулювань заради уникнення безпідставного процесуального формалізму й примушування позивача до повторного звернення до суду за захистом всупереч призначенню суду щодо забезпечення ефективного захисту прав та процесуальній економії. З іншого боку, має зберігатись за судом роль об'єктивного та неупередженого арбітра, який жодним чином не підриває процесуальну рівність сторін у справі, сприяючи їм у реалізації їх прав та виконання їх обов'язків. Рівною мірою не має допускатись діяльність суду як пасивного спостерігача, адже саме на судові лежить відповідальність за прийняття законного та обґрунтованого судового рішення.

Питанню про наявність та межі повноважень суду у цивільному процесі щодо самостійного визначення або коригування способу захисту присвячений значний масив правозастосовних висновків Верховного Суду, у яких утверджується та розвивається принцип «суд знає закони», який, у тому числі, розмежовує зону диспозитивності й змагальності цивільного процесу від зони судового активізму. Однак, ця судова практика потребує належного осмислення у науці цивільного процесу із окресленням шляхів її подальшого вдосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виділення невирішених раніше частин проблеми, якій присвячується стаття. Ознайомившись з науковою літературою з цієї тематики, можемо констатувати значні зрушення у її дослідженні, в основі якого лежать наукові праці, зокрема, Н.В. Бондарчук, О.Р. Івасина, М.І. Тарнавської та С.В. Черноп'ятова. У їх напрацюваннях викладаються міркування щодо походження й природи принципу «суд знає закони» та огляд його поступу до утвердження у теорії та практиці судочинства, у тому числі, у висновках Верховного Суду щодо застосування відповідних норм права. Розглядаються приписи цього принципу у контексті меж свободи судового правозастосування у взаємозв'язку із визначеним позивачем предметом позову та його фактичним й правовим обґрунтуванням. Разом з тим, науковій думці з цього приводу на цей час бракує системності та спрямованості на вирішення питання відшукан-

ня оптимального балансу між ефективністю захисту прав у цивільному процесі та принципами диспозитивності.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є висловлення пропозиції щодо вирішення проблеми меж повноважень суду у цивільному процесі щодо самостійного визначення способу захисту у світлі висновків Верховного Суду щодо застосування відповідних норм права.

Розпочинаючи дослідження, перш за все, слід викласти основні законодавчі положення, якими слід керуватись, доходячи розуміння про допустимі межі втручання суду у визначення позивачем його позовних вимог.

Виклад основного матеріалу дослідження. Так, за змістом ч. 1 ст. 2 Цивільного процесуального кодексу (ЦПК) України метою цивільного судочинства є ефективний захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави (ч. 3 ст. 2 ЦПК України) [1].

При цьому, одним з основних засадами (принципів) цивільного судочинства є диспозитивність. Розкриваючи вимоги цього принципу, ч. 1 ст. 13 ЦПК України встановлює, що суд розглядає справи не інакше як за зверненням особи, поданим відповідно до цього кодексу, в межах заявлених нею вимог і на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом у передбачених цим кодексом випадках. Учасник справи розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд (ч. 3 ст. 13 ЦПК України) [1].

Інакше кажучи, як зауважив Верховний Суд, у цивільному судочинстві діє принцип диспозитивності, який покладає на суд обов'язок вирішувати лише ті питання, про вирішення яких його просять сторони у справі (учасники спірних правовідносин), та позбавляє можливості ініціювати судові провадження. Особа, яка бере участь у справі, розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд. Формування змісту та обсягу позовних вимог є диспозитивним правом позивача. Отже, кожна сторона сама визначає стратегію свого захисту, зміст своїх вимог і заперечень, а також предмет та підстави позову, тягар доказування лежить на сторонах спору, а суд розглядає справу виключно у межах заявлених ними вимог та наданих доказів (Постанова Верховного Суду від 13 березня 2024 р. у справі № 725/3821/23) [2].

Разом з тим, на тлумаченні положень цивільного процесуального законодавства про призначення цивільного судочинства з урахуванням відповідних процесуальних правил ґрунтується принцип «суд знає закони», який відмежовує диспозитивні права позивача від сфери повноважень суду.

Висвітлюючи походження та зміст принципу «суд знає закони», О.Р. Івасин звертається до напрацювань Л.В. Терентьєвої, яка вказує на те, що римська максима «*jura novit curia*» фактично містить у собі декілька тезисів: 1) суд знає право; 2) суд здійснює самостійне дослідження норм права незалежно від посилань сторін на них; 3) суд самостійно застосовує право до фактичних обставин, як вони подані суду сторонами, що є відображенням максими «*da mihi factum, dabo tibi jus*» – сторони мають надавати виключно фактичні обставини, а правову оцінку їм надає суд. У зв'язку із зазначеним, за висновком вченої, виходячи з широкого тлумачення, «*jura novit curia*» включає в себе не тільки факт того, що суду відоме право, але й самостійний пошук права для правильної оцінки фактичних обставин і застосування права судом [3, с. 59].

Подібного підходу до розуміння цього принципу послідовно дотримується Верховний Суд, зокрема, підкреслюючи, що саме суд має самостійно визначити та кваліфікувати правовідносини, які виникли між сторонами, та застосувати відповідну норму права чи закон, який регулює спірні правовідносини. Незгода суду з наведеним у позовній заяві правовим обґрунтуванням щодо спірних правовідносин не є підставою для відмови у позові (Постанова Верховного Суду від 8 червня 2021 р. у справі № 662/397/15-ц) [4]. При цьому, окремо зауважується, що самостійне застосування судом для ухвалення рішення саме тих норм матеріального права, предметом регулювання яких є відповідні правовідносини, не призводить до зміни предмета позову та/або обраного позивачем способу захисту (Постанова Верховного Суду від 22 лютого 2023 р. у справі № 384/320/20) [5].

На доповнення до самостійного визначення природи спірних правовідносин та обрання норм права, які визначають права та обов'язки їх учасників, для правильного вирішення спору (незалежно від вимог та доводів позивача), згідно з принципом «суд знає закони» у світлі призначення цивільного судочинства забезпечувати ефективний захист порушених прав та з урахуванням покладеного на суд обов'язку, зберігаючи об'єктивність і неупередженість, сприяти учасникам

судового процесу в реалізації ними їх прав (п. 4 ч. 5 ст. 12 ЦПК України) [1], згідно з правозастосовними висновками Верховного Суду суд має й самостійно визначити або коригувати обраний позивачем спосіб захисту.

Так, у справі № 554/10517/16-ц Велика Палата Верховного Суду підкреслили, що у кожній справі за змістом обґрунтувань позовних вимог, наданих позивачем пояснень тощо суд має встановити, якого саме результату позивач хоче досягнути унаслідок вирішення спору, та з урахування цього надавати позовним вимогам належну інтерпретацію, а не тлумачити їх лише буквально (Постанова Верховного Суду України від 20 червня 2023 р. у справі № 554/10517/16-ц) [6]. Невідповідність чи неповна відповідність позовних вимог належному способу захисту не може бути підставою для відмови в позові з формальних підстав, якщо прагнення позивача не викликає сумніву, а позовні вимоги можуть бути витлумачені відповідно до належного способу захисту прав, і якщо таке тлумачення не призводить до порушення процесуальних прав відповідача (зокрема, щодо подання заперечень, надання відповідних доказів тощо). Протилежний підхід не відповідав би завданням судочинства (Постанова Верховного Суду України від 16 лютого 2024 р. у справі № 910/10009/22) [7]. Важливо забезпечити ефективність засобу (способу) захисту суб'єктивних цивільних прав, яким є такий, що спричиняє потрібні результати, наслідки, тобто матиме найбільший ефект по відновленню відповідних прав, свобод та інтересів на стільки, наскільки це можливо. Крім того, згідно з принципом процесуальної економії штучне подвоєння судового процесу є неприпустимим; вирішення справи у суді в одному судовому процесі має усунути необхідність у новому зверненні до суду для вжиття додаткових засобів захисту (Ухвала Верховного Суду від 16 лютого 2023 р. у справі № 444/2343/18) [8].

Разом з тим, за справедливим зауваженням Верховного Суду застосування судом принципу «суд знає закони» не є безмежним. З одного боку, підлягає безумовному застосуванню: суд зобов'язаний застосувати правильні норми права, перекваліфікувавши позов, незалежно від посилок позивача. З іншого боку, перекваліфікуючи позов за цим принципом, суд може порушити право на справедливий суд як щодо відповідача, так і щодо позивача. У таких умовах слід зважати на принцип змагальності та рівності сторін. Сторін не можна позбавляти права на аргументування своєї позиції в умовах нової кваліфікації (Постанова Верховного Суду від 2 листопада 2022 р. у справі № 685/1008/20) [9].

Принагідно зауважимо, що у науковій думці ця точка зору є пануючою та значна увага приділяється підходам до відшукування оптимального балансу між ефективністю захисту прав та диспозитивністю цивільного процесу.

Зокрема, М.І. Тарнавська схиляється до думки про те, що якщо обраний позивачем спосіб захисту не є належним чи ефективним, однак позивач не має наміру зловживати правом, натомість добросовісно помиляється – суд має скористатись принципом «суд знає закони» і самостійно змінити спосіб захисту (за згоди позивача), а не відмовляти у позові [12, с. 609].

Передумовою для обрання саме цього шляху правозастосування за слухним зауваженням Н.В. Бондарчук та М.В. Ковальської є, у тому числі те, що сторонам недостатньо бути обізнаними з регуляторами спірних правовідносин. Потрібно їх адаптувати до фактичних обставин у справі, тобто витлумачити їх через зіставлення з фактичними обставинами кожної конкретної справи, враховуючи при цьому динамічну судову практику. Однак, за позицією вчених, конкретні вимоги принципу «суд знає закони», підстави та способи його застосування мають бути належним чином урегульовані у процесуальному законі. Як альтернатива, можливим варіантом є належне регулювання процесуальної діяльності суду на стадії підготовчого провадження, шляхом повідомлення сторін про можливість застосування судом *iura novit curia* та надання можливості учасникам спору надати власні пояснення щодо такого застосування [13, с. 3].

Висновки з дослідження. У світлі призначення цивільного судочинства забезпечувати ефективний захист порушених прав та з урахуванням покладеного на суд обов'язку, зберігаючи об'єктивність і неупередженість, сприяти учасникам судового процесу в реалізації ними їх прав, суд згідно з принципом «суд знає закони» має не лише самостійно визначати природу спірних правовідносин та норми права, які підлягають застосуванню для установлення прав та обов'язків їх учасників, а має ще й приводити позовні вимоги у відповідність до усталеного у судовій практиці розуміння належного способу захисту з точки зору спроможності забезпечити відновлення прав позивача якомога більш повним та швидким чином у межах результату (правових наслідків у вигляді виникнення, зміни або припинення правовідносин), за досягненням якого позивач звернув-

ся до суду. Відмова у позові у зв'язку з неправильним формулюванням його предмету є проявом надмірного процесуального формалізму, а також вона призводить всупереч процесуальній економії до штучного подвоєння судових проваджень з приводу одного й того самого спору про право, не забезпечуючи досягнення будь-якого позитивного ефекту, через що такий підхід є несумісним із метою цивільного судочинства та не має допускатись. Формулювання позовних вимог, в основі яких лежать ті чи інші способи захисту є складовими елементами правового аспекту позову, через що вони цілком закономірно охоплюються сферою дії принципу «суд знає закони». Разом з тим, ініціативне втручання суду у визначені позивачем позовні вимоги має супроводжуватись його процесуальними діями та рішеннями для дотримання принципів об'єктивності й неупередженості суду, диспозитивності цивільного судочинства та змагальності його сторін. Серед іншого, відповідачеві має забезпечуватись можливість подати пояснення та докази у зв'язку зі зміною (коригуванням) судом предмету позову, про яку сторін у справі суд має завчасно повідомити під час підготовчого провадження або розгляду справи по суті. Для більш передбачуваного застосування принципу «суд знає закони» в усіх його аспектах, у тому числі його конкретні вимоги, підстави та способи його застосування, мають бути урегульовані у процесуальному законі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. Дата оновлення: 27 квітня 2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.
2. Постанова Верховного Суду від 12 листопада 2019 року у справі № 911/3848/15 про визнання недійсними результатів аукціону з продажу майна банкрута. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86141295>.
3. Постанова Верховного Суду від 13 березня 2024 року у справі № 725/3821/23 у справі за скаргою на бездіяльність державного виконавця. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/118070517>.
4. Івасин О.Р. Застосування принципу «*jura novit curia*» у судовій практиці Верховного Суду під час розгляду господарських спорів. *Підприємство, господарство і право*. 2021. № 1. С. 58–63.
5. Постанова Верховного Суду від 8 червня 2021 р. у справі № 662/397/15-ц про відшкодування майнової та моральної шкоди. URL: <https://bit.ly/3СКHnaG>.
6. Постанова Верховного Суду від 22 лютого 2023 року у справі № 384/320/20 про скасування запису у реєстрі прав власності на нерухоме майно. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109211324?fbclid=IwAR0hHpUeMSiW-Jsy7MxVhXy4QfuQnuwCPEljQGUpJFsRNhIjOO4gIJuM-Y0>.
7. Постанова Верховного Суду України від 20 червня 2023 р. у справі № 554/10517/16-ц про надання у власність земельної ділянки, визнання недійсним державного акта на право власності на земельну ділянку, витребування земельної ділянки із чужого незаконного володіння. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113091902>.
8. Постанова Верховного Суду України від 16 лютого 2024 р. у справі № 910/10009/22 про визнання протиправним та скасування наказу, визнання недійсним акту та зобов'язання вчинити дії. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117402189>.
9. Ухвала Верховного Суду від 16 лютого 2023 р. у справі № 444/2343/18 про визнання незаконним рішення та скасування державної реєстрації права на земельну ділянку. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109075206>.
10. Постанова Верховного Суду від 2 листопада 2022 року у справі № 685/1008/20 про визнання договору позики недійсним. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107140664>.
11. Тарнавська М. І. До питання про окремі тенденції і особливості в практиці верховного суду. *Наукові перспективи*. 2023. № 12 (42). DOI: 10.52058/2708-7530-2023-12(42)-604-612.
12. Бондарчук Н.В., Ковальська М.В. Застосування презумпції «*jura novit curia*» у судовій практиці України як форма рецепції римського права: проблемні питання. *Молодий вчений*. 2024. 4 (128). DOI: 10.32839/2304-5809/2024-4-128-3.
13. Громовчук М.В., Белов Д.М., Принцип гуманізму, як основоположний принцип побудови сучасної правової держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Випуск 65. С. 46–50.